

Віктор Атаманенко

ТИПОЛОГІЯ МІСТ КН. В.-К. ОСТРОЗЬКОГО У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ

Стаття присвячена розгляду характерних рис урбаністичного процесу у південно-східній Волині в кінці XVI – на початку XVII ст. Основна увага приділена документам описово-статистичного характеру як джерелам до історії міст та можливостям використання їх інформації для проведення типологічних досліджень.

Ключові слова: Південно-східна Волинь, урбанізаційний процес, кн. В.-К. Острозький, джерела описово-статистичного характеру, типологія.

Статья посвящена рассмотрению характерных черт урбанистического процесса в юго-восточной Волыни в конце XVI – начале XVII в. Основное внимание уделено документам описательно-статистического характера как источникам по истории городов и возможностям использования их информации для проведения типологических исследований.

Ключевые слова: Юго-восточная Волинь, урбанизационный процесс, кн В.-К. Острожский, источники описательно-статистического характера, типология.

This article is dedicated to a review of the common features of the urbanization process in South-Eastern Volhynia during late XVI – early XVII centuries. Author pays special attention to descriptive and statistical documentation, as a source to urban history and possibility to utilize this information to conduct typological studies.

Key words: South-Eastern Volhynia, urbanization process, Duke V.K. Ostrojski, descriptive statistical sources, typology.

Переважно більшість на Волині склали приватновласницькі міста. На розвиток давніх міських поселень та утворення нових впливали різні чинники, перш за все – економічні. Але особисті

прагнення шляхти та, особливо, представників потужних аристократичних родів також відігравали при цьому свою роль. Вони разом з визначальними для всього загалу міст торгівельно-виробничими (торгово-ремісничими), оборонно-захисними, представницькими та управлінськими завданнями спиралися в переважній більшості випадків та були пов’язані зі своїм сільським оточенням – ключами та волостями. Приватні міста були практично в усіх випадках власницькими резиденціями і як такі відображали претензії та прагнення власників. Ці міста були мобільними, зростаючи чи втрачаючи свій статус та приваблюючи переселенців. Вони, правда, не для розглядуваного періоду, представлені більшою кількістю описово-статистичних джерел. Всі ці обставини, але перш за все їх повна чисельна перевага, дають підстави на основі їх вивчення робити висновки про основні проблеми і тенденції розвитку міст в цілому. Проведення типології міст є важливим самостійним дослідницьким завданням, але її значення зростає у випадку відсутності регулярно створюваних джерел, які відображають особливості об’єктів типологізації. Завданням даної статті є показ можливостей багатомірного статистичного аналізу до описово-статистичних джерел для проведення типології міських поселень південно-східної Волині.

На території південно-східної Волині прискорення урбанізаційного процесу почалося з запізненням по відношенню до інших частин краю. Він був пов’язаний з діяльністю князів Збараських, Острозьких та Заславських. На середину XVI ст. в регіоні було всього кілька міст – давніших (Полонне, Заслав, Кузьмин, Красилів, Любар) та щойно створених (Білогородка, Гриців). Завершенням цього, незначного за інтенсивністю, етапу пожвавлення урбанізаційного пожвавлення в регіоні можна вважати заснування на місці с. Колицинці кн. В.-К. Острозьким міста Костянтинів (1561 р.). Згодом в регіоні засновуються міста Базалія, Краснокорець, Лабунь, Новий Заслав, Остропіль, Славутина, Шульжинці (Сульжинці), Ташків, Шепетівка. При містах, які найбільш інтенсивно розвивалися, розбудовувалися передмістя та “нові” міста. Це два аспекти урбанізаційного процесу, його первинна та вторинна (друга) форми [12, с. 135]. Всі вони мали різні перспективи розвитку як міські поселення і належали до різних їх груп.

Найдавніші свідчення, які містили доволі повну характеристику міст як соціально-економічних об’єктів містять податкові до-

кументи. Поборові реєстри є єдиною категорією джерел описово-статистичного характеру другої половини XVI – першої третини XVII ст., яка містить інформацію по всій території Волині і є придатною для проведення соціальної типології міст. Вживані в них категорії міського населення не завжди відповідають поняттям поборових універсалів, а іноді об'єднують такі категорії. В одному з найповніших поборових реєстрів 1583 р. відображено то сумарні, то відокремлені показники для ремісників та торговців, то окремі, то сумарні дані по категоріях міських будинків (див. табл. 1).

*Таблиця 1.
Кількісні характеристики міст південно-східної Волині
(1583 р.) [24]*

Податкові категорії	Костянтинів	Красилів	Шульжинці	Полонне	Застав'я	Остропіль	Кузьмин	Лабунь	Заслав	Н.Заслав
Ринкові	23	12	12	12		33		20	15	
Вуличні		104	29	26				60	28	
Передм.										
Вуличні і передм.	306					484				
Дім					12					
Убогі	64	14	36	26		93		12	54	
Крамар	9									
Різник	8		1	1		5			2	
Соленик	6					4				
Пекар	10					3			2	
Лани									37	
Пів ланки	217	63				146				
Рілля								40		
Городи	132	54			38	57			60	
Дими					38		15			30
Дударі	3	1		1		2		1		
Жид.слуги	5					3				

Перекупні	12					5			4	
Солодовні	5								1	
Підсусідки	12	4				4				
Городники							6			2
Ремісники	19	8		5		18		1	6	
Священики	4	2	1			3	1	1		

Основою міського життя були ринкові площі. Тому показник кількість ринкових будинків характеризує і саме місто. В той же час, він певною мірою характеризував місто за розмірами та значенням як торгового центру, а також пов’язувався з претензіями власників на велику роль міст як торгових осередків. Окрім того, ринок був центральним та найбільш важливим компонентом міста, орієнтованим на забезпечення розташування якомога більшої кількості торговців та товарів [12, с. 110]. Так, найбільшу кількість ринкових будинків (понад 20) мали переважно “нові” міста південної Волині – Лабунь, Радивилів, Красний Корець, Остропіль [12, с. 111 – 112], Старокостянтинів, Базалія [18, с.122 – 123, 206 – 207] та ін. З іншого боку, зафіксована в поборових реєстрах кількість ринкових будинків представляла тільки оподатковувану їх частину і, відповідно, не фіксувала звільнених з різних причин будинків. В цьому відношенні поборова документація поступається інвентарним описам, а різночасові, навіть відділені кількома роками, сумаріуші можуть помітно відрізнитися. Ринок поза всяким сумнівом вважався найпрестижнішою частиною власне міста, не беручи до уваги спеціально виділені для шляхти його райони. Ринок вважають організуючою ланкою внутрішнього планування міських поселень, центром економічного та суспільно-політичного життя міста [21, с. 37].

Неринкові міські будинки могли бути представлені помешканнями вуличними, парканними та передміськими. Саме передмістя з часом перетворювалися на ядро нових міських осередків. Безперечно, наявність та величина передмість була важливим показником міської структури [12, с. 125]. Сама наявність передмість свідчила про розвиток міста, переростання ним своїх первісних меж. Цікаво, що поборовий реєстр 1583 р. фіксує їх виключно у містах західної (Торчин, Сокіл, Ковель, Свинюхи, Літовіж) та частково центральної (Торговиця, Олика) частини Волині. Ця кількість сут-

тево відрізняється від кількості джерельно зафіксованих випадків існування передмість (32 поселення) [12, с. 125], що не може не бути пов'язаним з татарським нападами, від яких страждали більше передмістя, особливо в південних та східних регіонах краю. Зародки передмість та нових міст можна побачити у сільських за характеристиками мешканців села Заслава (майбутній Новий Заслав) та Застав'я (згодом – Нове Полонне) [24, с. 131, 134]. На той же час передмістя зафіксовані в майбутньому в найбільших містах південно-східної Волині – Костянтинові, Полонному та Острополі. Передмістя в умовах інтенсивної локаційної політики (складової загальної господарської та військово-оборонної діяльності) землевласників (перш за все і майже винятково, крупних) не могли не відігравати роль осередків збільшення загальної чисельності міського населення. На 1629 р. передмістя згадуються у таких містах південно-східної Волині, як Костянтинів, Остропіль, Любар [1, с. 90, 97, 98]. За інвентарем 1615 р., в якому було описано міста Шульжин, Костянтинів, Кузьмин, Красилів та Базалія, передмістя існували в Красиліві та Костянтинові [18, с. 133 – 135, 188]. Стосовно першого, передмістя як окрема частина міського простору не виділяється, тільки згадується, що один з двох орендарських будинків розташовувався на передмісті. Щодо другого – описується розташоване за р. Ікопоть село Старики, яке згодом стало передмістям. Можна вважати, що воно вже мало такий статус, оскільки серед його мешканців були шляхтичі, замкові слуги та татари. Згадується передмістя і в Старому та Новому Полонному (Острозьке) [5, с. 237, 262]; можливо, невеликим передмістям Старого Полонного були Лука та Загороддя [5, с. 242 – 248].

Всі новостворювані міста південно-східної Волині практично відразу діставали класичну міську просторову організацію – ринкова площа, вулична мережа, а в ряді випадків – передмістя. Це не може не свідчити про досить значну організаційну та попередню планувальну роботу, яку проводили (частіше – не безпосередньо) власники. Найбільш інтенсивним був розвиток міст Костянтинів та Остропіль, заснованих кн. В.-К. Острозьким.

Так, наприклад, поборовий реєстр 1570 р. відобразив стрімку розбудову Костянтинова протягом першого десятиріччя його існування. За цей період місто фактично досягло розмірів (кількості будинків та, відповідно, чисельності населення), навколо яких пізніше коливалося [24, с. 28]. Місто мало яскраво виражений торгі-

вельно-ремісничий характер. Ремісники разом з учнями склали близько чверті мешканців. Цікавим є те, що учнів, “товаришів ремісників”, було дуже мало – всього 14 (біля 12% від усієї кількості ремісників Костянтинова). Очевидно, це було результатом того, що місто формувалося поки-що за рахунок переселенців і з власних мешканців не було можливості (вікова структура) формувати нові кадри ремісників. Правда, за даними реєстру 1570 р. ситуація зі співвідношенням ремісників та їх учнів в різних містах Волині була доволі розмаїтою. Реєстр виділяє лише трьох перекупників, що навряд чи відповідає дійсності. Торгівлею не могли не займатися мешканці 188 міських та 136 убогих будинків. Але на цей час, скоріше за все, їх основним заняттям було землеробство, оскільки розмір побору (20 грошів з міських будинків, убогі землею не користувалися) складався з платежу з будинка, який міг дорівнювати 8 або 2 грошам (за даними реєстру 1577 р. з вуличних будинків платили шос у розмірі чотирьох грошів [24, с. 43]) та плату з ріллі – 12 грошів з волоки. Отже, власники міських будинків мали в своєму розпорядженні по 1-1,5 волоки орної землі (хоча поміри проведено ще не було). Таким чином, сільськогосподарські заняття займали помітне місце в організації праці значної частини мешканців Костянтинова. Поборовий реєстр не виділяє такої категорії будинків, як ринкові, що свідчить про незавершеність на 1570 р. просторової організації міста. Показовим є те, що міська церква Воздвиження Чесного Хреста була зведена також на 1570 р. [10, с. 358] Незавершеність розбудови міста видно й з практичної відсутності належних до нього сіл [24, с. 28].

Поборовий реєстр 1577 р. свідчень по Костянтинівщині, як і по сільських поселеннях всього Кременецького повіту, не містить через татарське спустошення. За неповне десятиріччя кількість мешканців у Костянтинові помітно зменшилася. Але утвердилася, хоча, можливо, і не повністю та остаточно, його міська організація. Поборовий реєстр фіксує наявність ринкової площі, на якій розташовувалися 43 будинки, вуличні будинки та халупи, в яких проживали перекупники (20), ремісники (82), городники (59) та власники городів та незначних додатків орної землі (18) [24, с. 43]. До міських мешканців віднесені також не власники “міських будинків”, а “люди, які ріллю роблять, дими на півдворищах” (156) [24, с. 43]. Останнє, очевидно, свідчить про наявність костянтинівського передмістя, розташованого, можливо, за Случчю, де згодом

воно трансформувалося у Нове місто. Зникли з поборового реєстру такі категорії населення, як коморники, мешканці убогих халуп та товариші ремісників. Стосовно перших можна припустити їх тимчасовість, пов'язану з татарськими спустошеннями; як категорія населення вони в джерелах з'являються в XVII ст. [16, арк. 22 зв.] Зникнення убогих халуп також слід вважати явищем тимчасовим, пов'язаним також зі спустошеннями (і зменшенням чисельності як міського, так і особливо сільського населення), в результаті яких з'явився резерв орної землі. Так, вже на 1583 р. убогі халупи складають майже п'яту частину (17%) міських будинків [24, s. 128]. Натомість товариші ремісників у Костянтинові так ніколи більше в податкових документах не з'являються. При цьому й сама кількість ремісничого населення в місті постійно зменшується. При цьому за період з 1570 до 1577 р. зростає і питома вага мешканців Костянтинова, які займалися сільським господарством. Якщо на 1577 р. таких було близько половини, то на 1583 р. – майже дві третини. І відбувалося це за перетворення Костянтинова у головний міський осередок колишньої Кузьминської волості. Якщо говорити про це на основі сумарного поборового реєстру 1577 р. неможливо, то первинний поборовий реєстр 1576 р. про це опосередковано говорить [22, арк. 585 зв.].

Поборовий реєстр 1583 р. є найбільш повним. Оскільки поряд з даними по міських поселеннях подає відомості і по селах волостей південно-східної Волині. Він вказує на наявність в структурі Костянтинівської волості поселень, які перебували в держанні шляхти-клієнтів. Їх кількість була незначною (чотири випадки), але це, скоріше за все, пов'язано з особливостями подання інформації в поборових реєстрах [24, s. 128 – 130]. За характером інформації реєстр 1583 р. є найдосконалішим з усіх сумарних поборових реєстрів, оскільки подає не просто категорії населення за родом (ремісники, торговці тощо) занять, а й за їх видом (професія, конкретне ремесло чи промисел). Так, в ньому зазначені такі професії, як перекупник (12), пекар (10), крамар (9), різник (8), соленик (6), слуга (жидівський, 5), дудар (3) [24, s. 128]. На жаль, стосовно багатьох ремісників подано сумарний показник (19 осіб) без розрізнення професійної належності. Після цієї вказівки в реєстрі згадано наявність 12 підсуєдків – можливо, це були учні ремісників. В місті також проживало чотири священики та перебувало троє люозних (гультяїв) [24, s. 128]. Дещо зросла порівняно з 1577 р. кіль-

кість задіяних в сільському господарстві жителів. Якщо тоді половинних наділів було 156, то в 1583 р. – 217. Правда, в першому випадку йшлося про дворища, а в другому – про лани, які загалом були меншими; в той же час, на Волині чіткого термінологічного розмежування цих понять у податкових документах не було. З податкових документів реєстр 1583 р. вказує на наявність у Костянтинові передмістя.

Ще більш швидкими темпами розвивався Остропіль. Заснований у 1576 р. (локаційно-магдебургський привілей одержано на початку 1580 р. [12, с. 79]), він не міг кілька наступних років нормально розбудовуватися через татарські напади на Волинь. Незважаючи на це, за 1578 – 1583 рр. (останній татарський напад та свідчення поборового реєстру) в місті була значна ринкова площа (33 будинки), вулично-передміська структура (484 будинки) та найбільша для регіону кількість убогих (що не користувалися землею, а отже, скоріше за все, ремісницьких – 93) будинків. В місті було 3 священики, що теж свідчило про увагу власника до розбудови нового міста; більше їх, чотири, було лише в старшому на півтора – два десятиріччя Костянтинові [24, с. 128, 146]. Свідчення наступного зі збережених поборових реєстрів за 1589 р. містить такі ж самі дані [6, арк. 149], але відображають вони не дійсний стан розвитку міста, а усталення податкової практики посилення на попередні документи. Незважаючи на більший розмір (у півтора рази більша кількість будинків, не рахуючи інші оподатковувані категорії), остропільські міщани мали у використанні набагато менше (у півтора та більш як у два рази відповідно) землі – 146 півланків та 57 городів порівняно з Костянтиновом [6, арк. 149; 24, с. 146]. Тільки в Острополі, як і в Костянтинові, серед усіх міст південно-східної Волині були наявні такі категорії населення, як люзні, прасоли, жидівські слуги. Останнє, очевидно, свідчило про досить значну та заможну єврейську громаду.

З часом на такий же рівень за розмірами вийшло й Полонне. Ці три міста південно-східної Волині до середини XVII ст. зберігали першість за цим параметром. Вони мали складну структуру – два осередки (нове і старе міста) з передмістями. У даному контексті не згадувався Костянтинів, але відомо, що на 30-ті рр. XVII ст. і тут відбулася трансформація Заслуцького передмістя у Нове місто.

Певною мірою, податкові документи підбивають подібні кількісні показники міст на 1629 р. В наведеній нижче таблиці пока-

зано співвідношення і між міським та волосним (сільським) населенням (димами). Як видно, питома вага міського населення була в регіоні досить високою. Найбільші за кількістю димів волості мали в своєму складі кілька міських поселень. Винятками були тільки Базалійська волость та Костянтинівська, де Кузьмин, незважаючи на міський статус, мав скоріше сільські характеристики.

*Таблиця 2.
Кількісні характеристики міст південно-східної Волині
(1629 р.) [1]*

Місто	Міські дими	Сільські дими	Всього димів	% міського населення
Шульжин	168	263	431	39
Полонне, Н. Полонне, Баранівка	581			
	389			
	282	1460	2712	46
Ст.Заслав, Білогородка	367			
	119	768	1254	39
Н.Заслав, Кр.Корець, Шепетівка	508			
	331			
	128	2316	3283	29,5
Остропіль Н. і Ст.	1002	322	1324	76
Лабунь Н. і Ст.	303	379	682	44
Красилів	280	437	717	39
Костянтинів, Кузьмин	561			
	125	995	1681	41
Гриців	300	321	621	48
Базалія	433	596	1029	42

Дані по цілому ряду міст південно-східної Волині збереглися також у інвентарних описах. Для Костянтинова втрачений інвентар 1603 р. містив опис замку та міста, перелік міщан, фіксував міщанські повинності, приміські земельні ділянки. Відомий дослідник Старокостянтинова та південної Волині О.І. Баранович наводить такі факти з цього документа: у місті було 611 будинків; зменшення чисельності ремісників, яких виділяється тільки одна виразна гру-

па – різники, яких було 14, і зазначалося наявність коваля, римаря, сідляря, столяра; збільшення торгового населення, одним з проявів чого дослідник вважав появу єврейських будинків у Ринку, – 31 будинок, 15 належних Скрязі торгових приміщень та 12 мурованих торгових склепів; в передмісті Старики було 24 татарські будинки, в кожному з яких проживало по 2 – 3 господаря; в місті проживало 30 підсусідків, а в приміському селі Старики – кілька бояр; міська земля (фільварки), у обробці якої приймали участь коморники, простягалися на відстань 7 – 20 км від міста до сіл Шкаравка, Капустин та Жеребки; на цій території окремі міщани володіли також 14 ставками [2, с. 17 – 18; 3, с. 248 – 249; 4, с. 56, 180, 185]. Також незбережений інвентарний опис 1636 р. засвідчив, що населення Старокостянтинова досягло максимальної чисельності, як це відображено у збережених описово-статистичних джерелах розглядуваного періоду – 845 будинків, серед яких було 62 – єврейські та 60 – татарських. Проявом цього, як уже зазначалося, було і те, що передмістя трансформувалося у новий міський осередок [19, с. 71 – 75].

Протилежністю цим містам були незначні за розмірами та близькі за структурою до сільських поселень містечка. Їх прикладом можна вважати Білогородку, Кузьмин, Шепетівка та Шульжин. Один з найдавніших міських осередків регіону, колишній центр значної волості Кузьмин втратив таке своє значення, перетворившись при збереженні міського статусу фактично на сільське поселення. На 1583 р. його населення характеризувалося такими категоріями, як дими та городники. Інвентар 1615 р. зафіксував для містечка також суто сільські категорії населення – тяглих, підсусідків та городників, які складали переважні частину мешканців, а також новиків та побережників. Проживали в Кузьміні і 7 ремісників, в тому числі три шевця, кушнір, кравець, бондар [18, с. 150 – 151]. Подібною була структура населення і в трохи більшому за кількістю мешканців Шульжині. В ньому проживали тяглі піддані, підсусідки, побережники, водяники, рибалки, пасічники, бояри, стадники, мельники та дворні слуги [18, с. 99 – 102]. Відзначена укладачами інвентаря кількість осади в містечку (136) була ненабагато більшою від осади с. Марківці (122) [18, с. 102, 107]. На відміну від Кузьмина, який втратив адміністративне значення, в Шульжині зосереджувався управлінський апарат та замкова обслуга.

За наступні два десятиріччя суттєвих змін в складі населення Шульжина не відбулося, хіба-що різноманітнішою стала структу-

ра землекористування міщан та зросли повинності. Тут на 1632 р. знаходилося 55 волочних, 61 півволочне, 13 чвертьволочних господарств, 24 таких, що “поля не тримають” (очевидно йшлося про підсусідків) та 15 коморників та замкові слуги (бояри) [8, арк. 3-7].

Спроби класифікації міських поселень, спираються перш за все на кількісні показники – чисельність населення. При цьому з різних причин – брак джерельних свідчень та методичні складності – їх соціальна структура при цьому не враховується. При визначенні типології міст XVI – XVII ст. використовують поняття “місто” та “містечко”. Їм даються якісні характеристики, але практично завжди відмінності зводяться до кількісних показників. Саме цей чинник і є “найбільш реальним у класифікації міст”, але в наявних спробах класифікації “годі шукати... чітку границю між містом і містечком” [12, с. 23], тобто між окремими, найчастіше згадуваними як в джерелах, так і в дослідженнях, типами міських поселень. Так, рубежем між містом та містечком приймається розмір поселення в 300 будинків або в 150-250 будинків [7, с. 37; 23, с.38]. Більш детальна класифікація білоруських міст виділяє чотири їх групи: великі (більше 10 тис. мешканців), середні (3 – 10 тис. жителів), малі (1,5 – 3 тис осіб), містечка (200 – 1, 5 тис. чоловік) [14, с. 27 – 29]. Загалом же в українській історіографії, як і в польській та білоруській, чіткої та загально визнаної типологічної межі між поняттями місто (велике або мале) та містечко не існує [21, с. 13 – 15]. І.П. Крип’якевич вважав нею розмір поселення в 500 будинків [15, с. 34 – 39; 295 – 296]. Остання за часом спроба класифікації українських міст, яка належить П.М. Сасу, виділяє такі їх типи, як малі (до 200 будинків), середні (200-700 будинків) та крупні (понад 700 будинків) [21, с. 21 – 22]. Міста південно-східної Волині були представлені всіма категоріями поселень. Це видно й з урахування соціальної структури міст Волині.

Сучасна історична наука містить в своєму розпорядженні новітні методики вивчення соціальних об’єктів, в тому числі й проведення їх типології. Одним з них є факторний аналіз, завданням якого є виявлення причин, які впливають на відповідну структуру взаємозв’язків показників певних явищ, представлених складними багатомірними об’єктами. При його застосуванні відбувається стиснення інформації на основі об’єднання в один фактор найтісніше пов’язаних характеристик, тобто складна структура взаємозв’язків пояснюється при застосуванні цього методу наяв-

ністю незначної кількості прихованих так званих загальних факторів, кожен з яких в тій чи іншій мірі впливає на первинні показники [13, с. 278]. Математично обґрунтоване зменшення кількісних ознак, які характеризують явище, як результат трансформації (стиснення) інформації, полегшує проведення класифікації. Одним із результатів факторного аналізу є визначення ваги кожного з об'єктів сукупності у кожному з виділених загальних факторів. Саме ці факторні ваги і можна покласти в основу класифікації [13, с. 287 – 288].

В результаті аналізу даних поборового реєстру 1583 р. для 61 міського поселення на основі застосування методу головних компонентів було отримано п'ять факторів. Вони пояснюють 73% загальної дисперсії об'єктів у чотирнадцятивимірному просторі ознак, вже об'єднаних в зазначені вище блоки. Загалом, факторизація припиняється у випадку, коли сума внесків факторів у пояснення дисперсії складає 70 – 80%, а наступний з виділених факторів пояснює менше, ніж на 5% [13, с. 283]. В даному випадку, варто було б говорити про 6 факторів, оскільки цей випадок повністю відповідає вимогам (див таблицю 3). В той же час, іноді для подальшого дослідження відбирають фактори, які пояснюють і значно менший (наприклад, 55%) відсоток поясненої дисперсії [9, с. 183]. Таким чином, для проведення класифікації можна обмежитися й трьома факторами.

Перш, ніж застосувати результати факторизації для проведення типологізації необхідно здійснити змістовне пояснення сформованих факторів. Зрештою, це потрібно в будь-якому випадку використання даного методу. Структура кожного з виділених головних факторів представлена в таблиці 3. Внесок значення кожної ознаки до фактора є однозначним, тобто входять з максимальним значенням до складу лише якогось одного із факторів. Лише ознака “слуги жидівські” найбільшими своїми значеннями входить до складу двох факторів, але вона перебуває в зоні середніх показників.

Змістова інтерпретація факторів відноситься до найважливішої та часто дискусійної складової факторного аналізу. Характер того чи іншого фактора визначається за ознаками з найбільшими внесками до нього. При чому, як правило, розглядаються навантаження по модулю більші 0,5 – 0,7; знак навантаження також враховується і означає прямий вплив на фактор додатних величин та обернений – від'ємних значень [13, с. 284].

Таблиця 3.
Коефіцієнти кореляції між факторами та ознаками
(факторні навантаження)

ОЗНАКА	ФАКТОР (компонент)				
	1	2	3	4	5
Доми ринкові	0,632	0,352	-0,143	0,06884	-0,03848
Доми неринкові	0,853	-0,232	-0,05593	-0,01078	-0,152
Міська земля	0,748	-0,522	0,03962	0,02389	-0,137
Ремісники	0,838	-0,04181	-0,214	-0,00289	-0,00377
Перекупні	0,705	-0,08475	-0,282	-0,274	0,272
Люзні	0,449	0,610	0,551	-0,05296	0,03328
Солодовники	0,629	0,182	-0,07145	0,280	-0,194
Скоморохи	0,317	0,786	-0,103	0,363	-0,05997
Рибалки	0,169	0,284	0,704	-0,472	0,194
Дударі	0,689	-0,301	0,246	-0,357	-0,101

Рудники	0,05644	-0,291	0,257	0,656	0,332
Слуги жидівські	0,262	0,291	-0,436	-0,06595	-0,167
Священики	0,512	-0,189	0,364	0,400	0,324
Сільські категорії	0,121	0,151	-0,480	-0,196	0,747

Найбільші внески до першого фактора належать неринковим будинкам, міській землі, кількості ремісників та торговців. Близькими до них є показники по ринкових будинках, солодовниках, священиках та дударях. Перша група навантажень характеризує рівень розвинутості поселення власне як міського та пов’язана з тими функціями, які й визначали міський (а не містечковий) статус. Низький (найнижчий для всіх факторів) показник ознаки “сільські категорії” в першому факторі також підтверджує такий висновок. Високий показник міської землі свідчить про традиційність, властиву на той час не тільки для України та східної Європи, а й для більш розвинутої західноєвропейської міської культури, заняті міщан сільським господарством. З високим міським статусом поселень, пов’язаним з цим фактором, можна вважати й низький рівень позаміських (рудники) та переважно приміських (рибалки) промислів при вже зауваженому високому показнику власне міського промислу (солодовництво), а також найвищий серед усіх факторів (дударі) та помітний (скоморохи) показник розважальних (чи, можливо, в першому випадку – пов’язаних з потребами оборони) занять. Останню особливість слід вважати проявом резиденційно-оборонного потенціалу в даному факторі. Цікавою особливістю першого фактора є відсутність чинників з оберненим (від’ємного значення) впливом на нього.

Найвищі показники другого фактора належать ознакам “скоморохи”, “люзні” та “міська земля”, причому, остання несе від’ємне навантаження. Цей фактор, очевидно, пов’язаний з проявами кризи в розвитку міських поселень. Але це могла бути й криза зростання,

коли нещодавно засновані чи помітно потерпілі від дії різних зовнішніх чинників міста приваблювали невластиві для них категорії населення, які не могли повною мірою забезпечити й аграрний сектор міського господарства. Помітний внесок ознаки “ринкові будинки” не може не свідчити про наявність доволі розвинутого містоутворюючого осередку. Найменші та ще й від’ємні внески до даного фактору мають ознаки, пов’язані з власне міськими категоріями населення – ремісниками та торговцями.

В решті виділених факторів сильні кореляційні зв’язки між ознаками є поодинокими. В третьому – це перш за все люзні та рибалки, в четвертому – це рудники та рибалки (від’ємний показник), а в п’ятому – це сільські категорії населення та (з певною умовністю) рудники. Всі зазначені ознаки пов’язані з переважно позаміськими заняттями та категоріями, характерними здебільшого для сільського населення. Швидше за все, всі ці фактори свідчать як про перехідний характер населення міст, так і, можливо, й більшою мірою, про їх зв’язок з сільською округою. Окремо слід звернути увагу на внесок ознаки “сільські категорії” – найвищий для всіх випадків – в останній з виділених факторів. Наявність її в структурі міського населення може свідчити, по-перше, про перехідний характер поселень від містечка, як його традиційно розуміють, до власне міста або, по-друге та ймовірніше, про наявність при містах осередків формування передмість (в цьому випадку, мова може йти й про їх відновлення) чи нових міських поселень. Зрозуміло, що висока вага даного фактора для того чи іншого міста може свідчити лише про високі темпи його розбудови або відбудови. Розбудова міст і формування на їх основі при них нових міських центрів не могло не пов’язуватися з резиденційним характером таких поселень, а помітний внесок до цих факторів категорій, пов’язаних з обслуговуванням власницьких дворів, підтверджує таку думку.

Спираючись на характеристику факторів, можна говорити про критерії типології міських поселень. Щоправда, ця характеристика не є обов’язковою для безпосереднього виділення категорій та груп міст. Самі факторні ваги, встановлені на основі відповідного джерела не є змінними, натомість їх розуміння та тлумачення може змінюватися залежно від стану дослідження проблеми загалом, а також її складових. Розподіл аналізованих міських поселень на групи можна представити графічно. При врахуванні всіх

головних компонентів графік буде п'ятивимірним і складним для сприйняття. Тому, завдання можна спростити і опертися на трьох (можна нагадати, що вони пояснюють більше половини випадків розсіяння ознак), а для ще більш сприйняттого представлення результатів факторного аналізу – і на двох (пояснено майже половину випадків) факторах.

Статистика пропонує цілий ряд строго вивіренних математичних способів розбиття сукупності на однорідні за характеристиками групи. В даному випадку найбільш оптимальним слід вважати знаходження інтервалів за допомогою коефіцієнта варіації чи коефіцієнта однорідності. Він вимірює варіацію (коливання) групоутворюючої ознаки – в даному випадку такими є факторні навантаження в кожному з виділених головних компонентів-факторів. Засновано цей метод на тому, що вважається доведеним те, що сукупність є однорідною (інакше кажучи, коливання ознаки в сукупності є невисоким) з кількісної точки зору, якщо коефіцієнт варіації не перевищує 33-35%. Останній обраховується за спеціальною формулою і може виражатися в процентах [20, с. 40 – 42; 17, с. 115 – 116, 125 (прим. 6 – 7)].

Розподіл об'єктів сукупності на групи на основі визначення коефіцієнтів варіації для першого фактора представлено в додатку. Зважаючи на його особливе значення серед всієї групи головних компонентів, навантаження саме по ньому мають бути покладені в основу класифікації. Але розгляд й інших факторів є необхідним, хоча б для коригування результатів типологізації. Відтак, подібну операцію можна проводити і на основі інших визначених факторних аналізом головних компонентів.

Вся сукупність міських поселень як центрів латифундій, яка знайшла відображення у охоплюючи весь регіон податкових документів, відтак, може бути розподілена на тринадцять груп. З них по одному місту включають до свого складу чотири групи (Козин, Локачі, Дубно, Старокостянтинів). Таким чином, їх можна віднести до унікальних з точки зору соціальних та господарських характеристик. Козин та Старокостянтинів знаходилися на території південної Волині. Решта міських латифундійних центрів поєднуються в більші чи менші за розмірами типи. Міста південно-східної Волині присутні не в усіх. Виділені за допомогою метода головних компонентів класи можна узгодити з існуючими в історіографії типами міських поселень, найбільша кількість яких становить чо-

тири [11, с. 22 – 23]. Виходячи з цього всю аналізовану сукупність приватновласницьких міст, які були осередками латифундій, можна поділити на групи слабкорозвинутих містечок, містечок, міст та розвинутих і високорозвинутих міських поселень.

Дане групування засноване лише на третині поясненого розсіювання ознак і для нього найважливішими є показники кількості неринкових будинків, ремісничого та торгового населення, міської землі, але також розміри ринку та чисельності ряду обслуговуючих категорій населення. Абсолютні значення по цих ознаках при врахуванні значень, що входять до інших факторів, дають можливість повернутися до традиційно використовуваних при проведенні типологічних досліджень параметрів. Проведений факторний аналіз приватновласницьких міст Волині другої половини XVI ст. не дає можливості виділення єдиного узагальненого показника класифікації. Це, зважаючи на відмінності і постійну динаміку розвитку міських поселень Волині розглядуваного періоду під впливом різноманітних, зовнішніх та внутрішніх, чинників, робить дослідження більш гнучким та виваженим.

Інтенсивна урбанізація південно-східної Волині почалася в 70-х роках XVI ст. Вона була пов'язана з загальними, характерними для волинського регіону загалом, тенденціями, але мала і свої особливості, на які перш за все впливали стан залюднення, найбільша загрожуваність з боку татар, практично повна відсутність будь-якого землеволодіння окрім латифундійного. Для цілого ряду міст південно-східної Волині, де урбанізаційний процес можна простежити на основі джерел описово-статистичного характеру різного походження, існує можливість розгляду його динаміки. Типологічний підхід створює умови для точнішої характеристики елементів всієї сукупності, що особливо важливо за недостатнього джерельного забезпечення.

Додаток.

Групування міст за факторними вагами першого компонента.

Перша група (33,9%)		Літовіж	-0,42324	Четверта група	
Клевань	-0,8919	Мельниця	-0,41676	Козин	-0,0219
Волочище	-0,85876	Торговиця	-0,39835	П'ята група	

Кузьмин	-0,80937	Жорновне	-0,3822	Локачі	0,00168
Чернехів	-0,77893	Маначин	-0,37711	Шоста група	
Горохів	-0,65357	Озеряни	-0,36592	Дубно	0,0913
Мильськ	-0,63328	Ярофіїв	-0,33559	Сьома група (34%)	
Береськ	-0,60009	Н.Збараж	-0,3145	Лабунь	0,23347
Мосор	-0,58047	Милян- новичі	-0,27515	Заслав	0,38194
Плебанів- ка	-0,5795	Доро- гостаї	-0,27284	Восьма група (12%)	
Порицьк	-0,57556	Дорого- буж	-0,23531	Сокіл	0,40453
Верещаки	-0,57496	Берездів	-0,22744	Януш- піль	0,43771
Голятин	-0,57033	Камінь	-0,2214	Рівне	0,45434
Збараж	-0,56237	Друга група (30,6%)		Кра- силів	0,5982
Колодне	-0,55278	Рожище	-0,22061	Дев'ята група (23%)	
Гоща	-0,5487	Вижва	-0,20865	Степань	1,08142
Свиноухи	-0,51783	Несухойжі	-0,1855	Ковель	1,19126
Остро- жець	-0,51143	Турійськ	-0,14719	Остріг	1,29219
Шуль- жинці	-0,49402	Чорто- рийськ	-0,12706	Торчин	1,78913
Крупець	-0,48333	Муравиця	-0,09778	Десята група (18%)	
Тучин	-0,47029	Радивилів	-0,09642	Остро- піль	3,02753
Вишго- родок	-0,44294	Третя група (26%)		Олика	3,95232
Вербо- вець	-0,43213	Вишне- вець	-0,06935	Одинадцята група	
Крупа	-0,43047	Полонне	-0,0407	Ст. Костян- тинів	4,07693

Джерела та література:

1. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. Баранович. – К., 1930. – 155 с.

2. Баранович О. З історії заселення Південної Волині Спостереження над колонізацією і економічним життям Волинського пограниччя XVI – XVII вв. / О. Баранович // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. VI. – С. 10 – 19.

3. Баранович А. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Старокостянтинова) / А. Баранович // Ученые записки института славяноведения. – Т. 3 – М., 1951. – С. 236–263.

4. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. / А. Баранович. – М., 1959. – 207 с.

5. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Упор. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

6. Головний архів давніх актів у Варшаві, Архів Скарбу Коронного, №31. – 1576 с.

7. Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв.: Социально-экономическое исследование истории городов / А.П. Грицкевич. – Минск, 1975. – 248 с.

8. Державний архів м. Кракова, Архів Сангушків, № 99.

9. Дмитрієва В.А. Фактори соціально-економічного розвитку міських поселень України в роки нової економічної політики / В.А. Дмитрієва, Ю.А. Святець // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 106 – 112.

10. Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / М.В. Довбищенко. – К., 2008. – 882 с.

11. Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел / А. Заяць // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. - Ч.1. – С. 22 – 23.

12. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI- першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 205 с.

13. Количественные методы в исторических исследованиях. – М., 1984. – 384 с.

14. Копыцкий З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половины XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск, 1966. – 227 с.

15. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – К., 1954. – 535 с.

16. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 91. – Од. зб. 39/І-1.

17. Миронов Б.Н. История в цифрах / Б.Н. Миронов. – М., 167 с.

18. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині / [Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог, 2009. – 270 с.

19. Пероговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова / В. Пероговский // Волинские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1881. – № 3. – С. 61 – 81.

20. Пушков В.П. О вариационном принципе группировки крестьянских хозяйств (По материалам бюджетов Украины 20-х годов XX в.) / В.П. Пушков // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. – М., 1977. – С. 40-72.

21. Сас П.М. Феодальные города. Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – К., 1989. – 232 с.

22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 44. Вінницький градський суд, оп. 1, од. зб. 1, 909 арк.

23. Aleksandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – pierwszej połowie XVIII wieku / S. Aleksandrowicz // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – 1966. – №27. – S. 13 – 63.

24. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – 307 s.